

В'ячеслав Яремчук

**УКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ
ТА НАДДНІСТРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
Й УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
НАПРИКІНЦІ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Складність становища, в якому опинився український народ, розшматований по живому між різними державами, що за сотні років перетворився на своїх одвічних землях на безправну національну меншину, полягала у тому, що на шляху до національного відродження йому доводилося долати численні перешкоди як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. З виникненням українського питання у середині ХІХ ст., яке вимагало в першу чергу ліквідації національної експлуатації та створення умов для вільного і неущемленого розвитку українського народу, українцям довелося зіткнутися з вкрай упередженим та ворожим ставленням інших суб'єктів політичного життя, адже йшлося передусім про зміну балансу інтересів у Центральній Європі, до яких насамперед були причетні Росія та Австро-Угорщина.

Несприятливі умови історичного минулого призвели до руйнації державності, економічного, культурного та національного занепаду українського народу і, як зазначав на початку ХХ ст. М.Грушевський у своїй епохальній праці “Історія України-Руси”, кинули на роздоріжжя політичного життя як етнічну масу без національного обличчя, традицій і навіть імені¹. Багатовікове ж перебування під чужоземною владою, посилений національний гніт призвели до зміни національного характеру, ментальності українців, появи таких негативних рис, як брак свідомості, низький рівень освіти, культурного та політичного виховання, слабкість національного інстинкту,

особливо у східних українців, національної енергії, патріотичного почуття, що, на думку Грушевського, розвивало силу протесту, анархічні прояви, послаблювало інстинкт організації². Значно погіршувало ситуацію й те, що згадані негативні процеси відбувалися з одночасним розчленуванням єдиного етнічного тіла українства, втратою зв'язків між цими частинами, включенням до складу інших держав – Росії та Австро-Угорщини, з досить відмінними політичними системами, де поступово витворилися певні регіональні відмінності, що в майбутньому викликало складнощі як у процесі національного відродження, пошуків альтернатив найбільш ефективного розв'язання українського питання, так і консолідуючого соборницького процесу нації, що в цілому послаблювало її сили. Про ці реалії свого часу зазначав і відомий діяч чеського визвольного руху Т.Масарик (Нова Європа. – Київ, 1918 р.), вказуючи, що існує стільки національних питань, скільки є народів і національних меншин, через що немає якогось певного шаблону, правила, дотримання якого гарантувало б його вирішення³. А розв'язання його залежало перш за все від головного фактора – взаємовідносин між народом, нацією та багатонаціональною державою, чинника, який для українців був далеко не сприятливим.

Виходячи з того, що з моменту виникнення українське питання в Габсбурзькій імперії стало частиною європейської геополітики, воно перетворилося на об'єкт посиленних маніпуляцій зацікавлених сил. Наприклад, Відень без особливого успіху намагався жити ідеї так званого “рутенства” (рутени німецькою мовою – русини) – вдячного Габсбургам 3-мільйонного “галицько-руського” народу, окремішного від росіян й малоросів. “Визначалися” і його адміністративні та етнографічні кордони, які на Сході, по р. Збруч, відділяли Галичину від Подолії⁴. Традиційно провідні польські громадсько-політичні сили в Галичині розглядали українців як дезорієнтовану гілку польської нації, яка мала остаточно злитися з нею. Подібна практика стосовно українців у напрямі їх поглинання провадилась угорцями в Закарпатті та румунами в Буковині. Інтерес до

українських півдавстрійських теренів проявила і Росія, яка під панросійськими гаслами дедалі активніше вела політику визнання західних українців великоросами. Безумовно, що усе це суттєво впливало на перебіг подій у регіоні, призвівши невдовзі до розпаду українського громадсько-політичного руху на ворогуючі між собою уламки.

У руслі політики русифікації та колонізації царським урядом Росії була проголошена офіційна державна доктрина, згідно з якою український та білоруський народи були складовою частиною єдиного “великоруського народу”. Експлуатація цієї тези набула для царизму першорядної ваги, адже, окрім права на спадщину Київської Русі, за рахунок цього досягалася кількісна перевага великоросів серед різнобарвного конгломерату народів імперії. Тому будь-який прояв національного життя, не говорячи вже про існування українського питання, що несло загрозу основам Російської імперії, натикався на вкрай вороже ставлення. Починаючи з Валуєвського указу 1863 р., в часи значного піднесення українського культурного й суспільного руху, який почав вириватися за звичні етнографічні межі, це категоричне заперечення, що поширилося на той час на все 20-мільйонне українське населення, стало керівним принципом урядової політики в українському питанні на наступний період. Відтепер кожний вияв української національної своєрідності розглядався владою як акт злісного сепаратизму та “мазепинства”, породжений польською, а згодом австро-німецькою інтригою. Подібні реакційні твердження щодо українства, відтепер малоросів, стали пануючими і в російському суспільстві.

Нового змісту українське питання набуває у процесі структурування суспільно-політичного руху, створенням національних партійних систем у Західній та Східній Україні, що відбувалося в останньому десятиріччі XIX – початку XX ст.

Щодо півдавстрійської України, переважно в Галичині, політичні мотиви в національному русі стають провідними вже в останній третині XIX ст. У 90-х рр. XIX ст. в національно-політичній програмі народовців, окрім підтримки гасла

автономії і федерації слов'ян, знову з'являються вимоги досягнення самостійності русько-українського народу, його права на питоме життя. Заснована у 1885 р. у Львові народовецька Народна рада заманіфестувала, що дотримується національної програми Головної руської ради 1848 р., визначаючи галицьких русинів як частину всього українського народу⁵. В наступних заявах Народна рада, відстоюючи принципи автономії народів, реанімує вимоги поділу Галичини та утворення української адміністративної одиниці з центром у Львові⁶, намагається, хоча і безрезультатно, в руслі соборництва сформулювати проблему відношення до національного державотворчого процесу всієї України⁷. Згадані досить обмежені гасла пояснювалися не лише традиційною консервативністю, намаганням триматися правового поля Австрії, а ще й донедавна слабким і неорганізованим станом українського руху. Західна регіональна замкненість впливала і з уявлень про стабільність політичного устрою у Центрально-Східній Європі наприкінці XIX ст.

Наступна трансформація українського суспільства в Австро-Угорщині, становлення модерної політичної нації та формування національної партійної системи на зламі XIX – початку XX ст. сприяли подальшій розробці програми національного руху, важливе місце в якій відводилося вирішенню національного питання. Етапним у цьому стало утворення у 1890 р. у Львові першої української політичної партії – Русько-українська радикальна партія (в наступному Українська радикальна партія – УРП). Партія, що займала проміжне становище між марксизмом та народництвом. Виходячи із загальноукраїнських інтересів, у 1895 році УРП висуває стратегічне гасло досягнення “повної самостійності політичної русько-українського народу”⁸. Першим кроком у цьому напрямі мало бути утворення окремої політичної території з українських частин Галичини та Буковини, тобто національний коронний край з “якнайширшою автономією” у складі Австрії. У програмі УРП, прийнятій у 1904 р., висувалося гасло перетворення австрійської держави на федерацію народів, об'єднаних за етнічною ознакою в

національні адміністративні політичні автономні утворення, включаючи і Галицько-Буковинське. Таким чином, в основу своєї нової програми була покладена ідея поєднання національно-визвольної боротьби з соціальною.

У 1899 р. як національна секція австрійської соціал-демократії засновується Українська соціал-демократична партія (УСДП), яка, поєднуючи “соціальне” та “національне”, здебільшого в теоретичній площині, відстоювала прагнення, спрямовані на досягнення національно-державної самостійності всього українського народу. УСДП підтримала Брюннську національну програму австрійської соціал-демократії (1899 р.) перетворення Австрії у демократичну союзну державу національностей* на засадах національно-територіальної автономії націй⁹. Вимога поділу Галичини та утворення адміністративної української одиниці стала одним з її практичних постулатів¹⁰.

Шляхом об'єднання народовців та правого (національного) крила УРП наприкінці 1899 р. створюється найвпливовіша – ліберально-центристська Українська національно-демократична партія (УНДП), яка у своїй практичній діяльності приділяла велику увагу зміцненню позицій українців у політичній системі, поширенню їх впливу на “законодавство і адміністрацію в державі, краю, повіті і громаді”. В національному питанні програма партії висувала як стратегічне завдання боротьбу за самостійну соборну Україну, “щоб цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм”¹¹. Як перший етап досягнення цього, півавстрійські етнічні українські території (починаючи зі Східної Галичини та Буковини) мали утворити окрему провінцію з якнайширшою автономією у законодавстві й адміністрації.

* На відміну від гасла “повного права самовизначення всіх націй”, проголошеного IV Конгресом II Інтернаціоналу (Лондон, 1896 р.), в Брюннській національній програмі АСДРП проглядалося прагнення пануючої австрійської секції партії до збереження державної цілісності Австрії та перестрою її на засадах автономії націй.

Згадані політичні партії і очолили суспільно-політичний рух українства на завершальному етапі існування Австро-Угорщини. Під впливом і за сприяння громадсько-політичного руху Галичини на початку ХХ ст. пройшов процес становлення національної партійної системи в Буковині, яка за формами цілковито нагадувала галицьку.

Правоцентристський спектр партійної системи займали москвофіли, які, ще в першу чергу стосувалося “новокурсників москвофілів”, продовжували традиційну тактику цілковитого злиття підавстрійських українців з великоросами. Однак у першому десятиріччі ХХ ст. вони остаточно втрачають впливи у суспільстві. Їх організації були або розгромлені властями, або перебували в стані ідейної та організаційної кризи.

Незважаючи на ідеологічні суперечки, об’єднуючим фактором для українських партій Східної Галичини та Буковини (в Закарпатті процес становлення громадсько-політичних інституцій розгорнувся лише у 1918 р.) було вирішення українського питання, яке бачилося шляхом утворення національно-територіальної автономії із Східної Галичини та Буковини у складі Австрії. Національна автономія розглядалася як відповідний механізм, який мав забезпечити українцям опанування місцевою виконавчою та законодавчою владою, що мало сприяти досягненню політичної рівноправності з іншими народами, вільного і необмеженого розвитку української нації. Тезу про політичну самостійність України у її соборницькому спрямуванні українські партії прийняли як свою максимальну програму. Відносно Наддніпрянської України вирішення українського питання розглядалося переважно через призму перетворення східної абсолютистської держави на конституційно-федералістичну або ж відриву її від Росії, що викликало велику стурбованість у російських урядових колах¹². Висунення в площину практичної політики гасла національно-територіальної автономії, поряд з існуючим стратегічним напрямом федеративного переустрою Австро-Угорщини, політичної незалежності, як зазначав М. Грушевський, високо оцінюючи національні здобутки

підавстрійських українців, було не чим іншим, як примирення самостійності як логічного постулату національного розвитку із існуючими “широкими політичними комплексами” в Австро-Угорщині¹³.

Згадані національні гасла знаходилися цілком у руслі соціально прийнятих норм австрійського суспільства, загальної еволюції Австро-Угорщини, яка, за висновком учня М. Грушевського історика І. Крип’якевича, на початку ХХ ст. стояла напередодні зміни політичного устрою в напрямі перебудови держави на принципах федерації народів¹⁴. Вони виходили не тільки з певних традицій, але й відбивали якісний стан, можливості української нації. До речі, подібні горизонти бачення вирішення національного питання в політичній площині були притаманні й іншим недержавним народам імперії, зокрема, полякам, чехам, сербо-хорватам тощо.

Консолідуюча позиція українських партій Австро-Угорщини проявилася і в роки Першої світової війни. З її вибухом 1 серпні 1914 р. з представників галицьких УНДП, УРП, УСДП утворюється провідний представницький орган — Головна Українська Рада (ГУР), яка у своєму Маніфесті закликала всіх українців боротися на боці конституційної Австрії проти Росії. Поразка останньої мала врятувати українське національне життя в Австро-Угорщині та час народження на руїнах російської імперії вільної України¹⁵. З подібним маніфестом виступив депутатський корпус Буковини, який висловився за відродження у майбутній федеративній Австрії Галицько-Волинської держави, до складу котрої мали увійти, окрім Галичини з Буковиною, ще й Волинь та Поділля¹⁶. Згодом національно-державницькі вимоги були конкретизовані з утворенням у 1915 р. Загальної Української Ради: українські етнічні терени Австрії на засадах національно-територіальної автономії мали увійти до єдиного коронного краю. Щодо визволених з-під Росії українських земель — відстоювалася ідея утворення самостійної української держави. Однак, як відомо, з утворенням під егідою Німеччини та Австро-Угорщини у 1916 р. Конгресової Польщі та відмова

Відня від поділу Галичини за етнічною ознакою на українську та польську автономні частини означало крах сподівань щодо вирішення українського питання легітимним способом в австрійській імперії.

Щодо Наддніпрянської України, як відзначав відомий дослідник І.Лисяк-Рудницький, починаючи з середини XIX ст. і аж до 1917 р. тягнувся безперервний ланцюг оформленого або неформеного організаційно національного руху, спрямованого на культурне і політичне відродження України, захисту прав українців як відрубної нації. Однак цей рух національно свідомого українства, який не в силі був зупинити та придушити царат, внаслідок різних причин об'єднався до моменту ліквідації династії Романових, на відміну від Західної України, незначну меншість усього населення, досить слабо проникаючи в головне національне середовище — село, що було наслідком вкрай пригнобленої і нерозвинутої національної свідомості¹⁷.

Нагадаємо, що досить гостро проблема національного політичного руху виникла ще у 70–90-х рр. XIX ст., коли в умовах посилення репресій царизму проти українського громадсько-культурницького руху (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.), які зводили нанівець можливості легальної національної роботи, значна частина радикально налаштованих українців, не задовольняючись аполітичним культурництвом, залучається до діяльності революційних народників, згодом революційних загальноросійських партій, тим самим все більше відділяючись від національного руху. Водночас, частина передової молоді, створюючи у 90-х рр. XIX ст. так звані “молоді громади”, “гуртки драгоманівців” насичує громадівський національний рух політичними мотивами, намагаючись підняти український рух до активної організованої політичної боротьби, маючи на меті створення національної політичної партії, яка б становила протиположність російським політичним силам на терені України¹⁸.

Виявом “молодогромадівського руху” стало виникнення у 1891 р. таємного Братства Тарасівців, яке зайняло визначне місце в українському визвольному русі. Братство ставило перед

собою головне завдання – боротьбу за національне звільнення України¹⁹. В декларації товариства, виголошеній на Шевченкових роковинах на початку 1893 р. у Харківському університеті та надрукованій у тому ж році у вигляді програми у львівській газеті “Правда” з назвою “Profession de foi* молодих українців”, Тарасівці перш за все застановились, що в Україні (малася на увазі Наддніпрянська Україна), яка визнавалася поневоленою і гнобленою, існує національне питання та його розуміння серед українців, а через це й мають місце національні змагання в напрямі здобуття “національної волі для своєї праці й поступу”. Намагаючись всеосяжно охопити проблему в соборницькому розумінні, вказуючи, що підросійські та підавстрійські українці становлять одне ціле, Братство Тарасівців висунуло програму своєї діяльності, в максимальній частині якої ними бачилося вирішення національного питання таким чином: руйнація існуючих суспільно-політичних умов, що мало створити сприятливий ґрунт для вільного розвитку і цілковитого задоволення усіх моральних, просвітніх, соціальних і політичних потреб українського народу, та досягнення рівноправності української нації в межах “федеративного ладу в тих державах, з якими з’єднана українська земля”²⁰. Як бачимо, в цій програмі відверто проглядалися впливи ідей громадівського соціалізму М. Драгоманова, які полягали у перетворенні Росії та Австро-Угорщини у федеративні держави, в яких українці мали дістати право широкої політичної автономії.

Хоча Братство Тарасівців проіснувало недовго, його ідеї встигли набути широкого визнання. Під ідейним впливом “тарасівців” у 1898–1899 р. в Наддніпрянській Україні відбулися I та II з’їзди студентських громад, які фактично оформили рух радикальної української молоді з загальною назвою “Молода Україна”²¹. У резолюціях з’їздів, крім комплексу культурно-освітніх вимог, висувалися також і політичні – проголошення в Росії конституції, введення автономії для України, боротьба з денаціоналізацією українців²².

* Символ (визнання) віри – з лат.

Ситуація, як відомо, стрімко змінилася на початку ХХ ст. з виникненням українських політичних партій, особливо в період 1905–1907 рр. При цьому зауважимо, що зразком для творення українських ліворадикальних та соціалістичних груп у Наддніпрянщині слугували відповідні соціалістичні російські організації²³, що в наступному відіграло суттєву роль в їх організаційному та ідейному становленні, зокрема, і в постановці українського питання. Так, впливи існуючого політичного режиму, колосальна перевага загальноросійських політичних організацій, передусім РСДРП з її централізаторськими тенденціями, політика II Інтернаціоналу у поєднанні з досить низьким рівнем національної самосвідомості українського народу, коли безпосередня агітація за відділення України від Росії не дістала дієвої підтримки, стали причиною еволюції українських політичних сил у вирішенні українського питання від “самостійництва” до більш поміркованого “автономізму”.

Це, зокрема, простежується в діяльності першої політичної партії в Наддніпрянщині – Революційної української партії (РУП, лютий 1900 р.), серед причин створення якої було визнання українською радикальною молоддю відживаючого аполітичного українофільства та надмірного поширення впливів російських, польських та єврейських політичних організацій, ряд з яких виявляли нерозуміння або ж неприховані великодержавні прагнення, які йшли врозріз з ідеєю національного відродження українського народу. В програмному документі РУП – “Самостійна Україна” (Львів, 1900 р.), який підготував харківський адвокат М. Міхновський, проголошувався примат єдиної, неподільної, вільної, самостійної України від Карпат до Кавказу. У 1902 р. в партійному органі – газеті “Гасло” були викладені програмні вимоги РУП, які полягали в досягненні “в ідеалі самостійної невідлеглої Української Республіки робочих мас”. Наступна еволюція партії відбилась у проекті програми, запропонованої Київською громадою РУП (1903 р.), розробленої за зразком західноєвропейських соціалістичних партій (Ерфуртської програми німецької соціал-демократії). Виходячи

з несприятливої ситуації в Наддніпрянщині, зокрема, суцільної русифікації міст, централізаторських тенденцій пануючої в соціалістичному таборі РСДРП, низького рівня національної свідомості українських мас, у проекті програми була схвалена ідея переходу від самостійницьких позицій до національно-територіальної автономії України у складі оновленої Росії. В умовах тиску з боку російських соціал-демократів, які безпідставно критикували РУП у проявах “буржуазно-націоналістичних тенденцій”, партія була змушена і надалі доводити свої революційні та інтернаціоналістські позиції.

Про це, зокрема, свідчила і полеміка навколо українського питання в лоні РУП, початок якій поклала стаття Д.Антоновича “Неіснуюче питання” (“Праця”, 1904 р.), в якій втор стверджував, що національне питання вигадала буржуазія для того, щоб “йти до робітників, ошукати їх і затулити їм перед очима перехідне провалля в класових інтересах ... для пролетарів національне питання не існує”²⁴. Відповідаючи Д.Антоновичу, М.Порш, спираючись на авторитет К.Каутського, доводив, що для пролетаріату національне питання має велике значення і що, коли автономія не може цього питання вирішити, то робітничий клас мусить сам узяти справу в свої руки і внести до своєї програми вимогу політичної самостійності України.

Неможливість узгодження соціалістичних постулатів з національним ідеалом, вузькість соціальної бази та залежність від російських інтерпретацій марксизму призвели до того, що основна наступниця РУП – Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) зробила свідомий відхід від гасла національно-державної самостійності до національно-територіальної автономії. В своїй програмі (грудень 1905 р.) УСДРП пов’язала вирішення українського питання зі встановленням в Росії республіканського ладу. В державно-національній справі, виходячи з постулату права кожної нації на культурне і політичне самовизначення, ставилася вимога досягнення автономії України з окремою державною інституцією – Сеймом, якому мало належати законодавче право у внутрішніх справах на

власній території, політичної та економічної децентралізації²⁵. На подібних автономістсько-федеративних засадах стояли й інші політичні партії, зокрема українські есери.

Лише прибічники національно-демократичного табору залишалися вірними ідеї самостійництва. Так, у вересні 1905 р., засновуючись на ліберальних цінностях та європейських гуманістичних традиціях, групою членів Української народної партії був опублікований проект основного закону “Самостійна Україна” Співки народу Українського, згідно з яким сувереном політичної влади в Україні проголошувався сам український народ – “Територія України належить ся на праві власності всьому народові українському, себто Всеукраїнській Співці, а не тій або іншій громаді чи землі”. Конкретизовані вимоги УНП з національного питання знайшли своє відображення в програмі партії (1906 р.) з провідним гаслом – “Вільна непідлегла самостійна республіка – Україна робочих людей”. Базуючись на тезі про необхідність запровадження соціалістичного ладу, партія бачила вирішення українського питання шляхом досягнення спочатку принаймні “вузької автономії” як відповідного й необхідного етапу, а згодом повної державної незалежності українського народу. В той же час, спираючись на світовий досвід, УНП передбачала, що, виходячи із власних інтересів, Україна може стати членом певної “добровільної федерації народів”, але тільки після того, як здобуде повну незалежність²⁶.

Подібні вимоги висувалися і в досить поміркованій платформі Української радикальної партії (1905 р.). Передусім було наголошено на існуванні українського питання як факту, що потребувало нагального його вирішення. Це полягало у вкрай пригніченому економічному становищі широких мас українців, позбавленні політичних прав та відстороненні від досягнень культури й освіти. Напружена ситуація склалася і в національній сфері: “... нас поділено між трьома державами, наше національне ім’я яко народу й краю офіційно не існує”, тим більше що в основному ареалі українства, Росії, “нашу мову скрізь заборонено, нас силкуються денационалізувати з

найбезсоромнішою жорстокістю, і ми не маємо тут ні одної національної інституції”. Виходячи з вищезазначеного, УРП бачила шлях вирішення українського питання у боротьбі та тиску на уряд переважно конституційними методами з метою досягнення широкої політичної автономії України на чолі з Українською Народною Радою, демократизації суспільного ладу, запровадження місцевого самоврядування, політики українізації тощо. Основні положення УРП були продубльовані Українською демократично-радикальною партією з чіткою настановою на вирішення українського питання в межах федерації – “Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць”²⁷.

Певну роль у цьому процесі відігравав і досвід галицьких політичних партій, який широко проникав на терени підросійської України в роки першої російської революції 1905–1907 рр. Про це свідчить і багатогранна діяльність в Росії, починаючи з 1906 р., М.Грушевського, який, окреслюючи перспективи розвитку українського визвольного руху в Наддніпрянщині, вирішення українського питання, в тому числі і через досягнення національно-територіальної автономії²⁸, виходив з реальних здобутків національного руху в Західній Україні.

Наступ політичної реакції після придушення революції 1905–1907 рр. призвів до організаційної та ідейної кризи українських політичних партій Наддніпрянщини, розробок нових теоретичних моделей вирішення національного питання, серед яких, особливо в середовищі закордонних центрів соціалістичних партій, дедалі помітніше виокремлювався напрям самостійництва.

¹ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1913. – Т.1. – С. 3.

² Грушевський М. Про українську мову і українську справу: Статті і замітки. — К., 1907. — С.215.

³ Див.: *Masaryk T.G. Nova' Evropa. Stanovisko slovanske'*. — Praga, 1920. — S. 100.

⁴ Див.: *Драгоманов М. Русские в Галиции // Драгоманов М.П. Политические сочинения*. — Т. 1. Центр и окраины. — М., 1908. — С. 293.

⁵ Див.: Русиногалицькі землі // Діло. — 1885. — 12 жовтня.; *Драгоманов М. Литературно-общественные партии в Галиции // Драгоманов М.П. Политические сочинения*. — Т. 1. Центр и окраины. — М., 1908. — С. 421; Велика історія України. — Львів-Вінніпег, 1948. — С. 679; *Малець С. Львівська духовна семінарія: минувшина і прийдешність // Євшан-зілля. Вісник культури*. — Львів. — 1994. — № 7. — С. 26.

⁶ Див.: Загальні збори “Народної Ради” // Діло. — 1888. — Ч.17. — 22 січня.

⁷ Див.: Переписка Драгоманова з д-ром Т.Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895). — Зладив і видав *М.Павлик*. — Львів, 1905. — С. XIV–XV, 65; Хто каламутить... // Діло. — 1890. — Ч.72. — 29 березня.

⁸ Див.: Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. *В.Ф.Шевченко та ін.* — К.: Консалтінг, Фенікс, 1993. — С. 12.

⁹ Програма соціалістичної партії в Австрії. Організаційний статут Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини. — Львів, 1910. — С. 8.

¹⁰ Див.: *Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині*. — К., 1914. — С. 71.

¹¹ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: програмові і довідкові матеріали. — С. 23.

¹² Там само. — С. 27; *Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина: її минуле і сучасне*. — Париж-Філадельфія-Детройт, 1956. — С. 256; ЦДІАУ у Києві. — Ф. 274, оп. 5, — Спр. 142. — Арк. 25.

¹³ Див.: *Грушевський М. Украинский Пьемонт // Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки*. — Спб.: Обществ. польза, 1907. — С. 117.

¹⁴ Див.: *Крип'якевич І. Всесвітня історія: У 3-кн.* — Кн. 3. Найновіші часи. — К.: Либідь, 1995. — С.229–230.

¹⁵ Див.: *Левіцький К. Історія політичної думки галицьких українців (1848–1914 рр.)* — Ч. 2. — Львів, 1927. — С. 720–722.

¹⁶ Див.: *Енциклопедія українознавства / в 2 т. / За гол. ред. В.Кубійовича*. — Т. 1. — Кн. 2. — Мюнхен – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1949. — С. 491.

¹⁷ Див.: *Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т.* — Т. 1. — К.: Основи, 1994. — С. 146

¹⁸ Див.: *Тучапський П.Л.* Із пережитого. Дев'яності роки. – Х., 1931. – С. 29–31; *Лавріненко Ю.* Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка // *Сучасність.* – 1971. – Ч. 5 (125). – С. 8.

¹⁹ Див.: *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів. 1897–1906: українська студентська громада в Харкові. І. Революційна Українська партія (РУП). – Торонто: Срібна сурма, 1972. – С. 21

²⁰ Див.: Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. – С. 22.

²¹ Див.: *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. Революційна Українська Партія /РУП/. – К.: Книгоспілка, 1926. – С. 19–20.

²² Див.: *Коллард Ю.* Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // *З минулого: Збірник.* – Т. П. Український студентський рух у російській школі. – Варшава, 1939. – С. 61, 63–64.

²³ Див.: *Феденко П.* Український громадський рух у XX ст. Курс лекцій. – Подєбради, 1934. – С. 9.

²⁴ *Войнилович С. [Антонович Д.]* Неіснуюче питання // *Праця.* – 1905. – Ч. 11. – С. 4.

²⁵ Див.: Україна в XX столітті (1900–2000): 36 документів і матеріалів / Упоряд: *А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв та ін.* – К.: Вища школа, 2000. – С. 18–19.

²⁶ Там само. – С. 13, 20–22.

²⁷ Там само. – С. 15–16, 17.

²⁸ Див.: *Грушевський М.* Наши требования // *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – С. 86–92; *Грушевский М.* Национальный вопрос и автономия // Там же. – С. 68–80; *Грушевский М.* Украинский Пьемонт // Там же. – С. 117.